

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА КРЪСТОВИДНАТА СГРАДА В МОНАСТИРА „ТУЗЛАЛЪКА“, ПРЕСЛАВ

Росина Костова

Разположен на около 3 км източно от средновековния Преслав, манастирът в м. Тузлалъка изглежда е най-отдалеченият от града манастир в своеобразното предградие на столицата на десния бряг на р. Тича. Изолираното разположение на висока тераса, подобно на комплексите в м. Патлейна, Аврадака и Вълкашина, както и ортогоналната планировка на сградите около църква, свързана със специфични гробнични съоръжения, обосновават идентификацията на комплекса като манастир (Фиг. 1). Трябва да се отбележи обаче, че още с разкопки на Й. Господинов през 1945 – 1948 г. обектът става известен с първите в Преслав намерени *in situ* рисуванни керамични плочки, инкрустирани в подовата настилка на църквата¹. Двадесет години по-късно Т. Тотев разкрива цялостно комплекса около църквата, в който повечето от сградите се оказват работилници за рисувана керамика в разнообразни артикули за декорация, включително и керамични икони². Именно безспорната функция на Тузлалъка като един от най-големите производствени центрове за рисувана керамика в Преслав, структурата на комплекса и дискуссионната интерпретация на основни сгради в него, като например т. нар. Долна църква и кръстовидната сграда южно от нея, ни дават основание за реинтерпретация на възприетата манастирска идентификация. Нещо повече, наскоро представени в научната литература мнения за характера на комплекса в Тузлалъка като патриаршеска или царска резиденция³, или мартириален комплекс, около който се развива манастир⁴, насърчават подобен опит за цялостно преразглеждане на манастирската

интерпретация на Тузлалъка. Поради необходимата краткост обаче настоящата публикация не включва детайлен архитектурен и функционален анализ на комплекса и представяне на всички аргументи за неговата реинтерпретация⁵. В центъра на изложението е емблематичният архитектурен елемент на комплекса, кръстовидната сграда, чиято идентификация е от решаващо значение за интерпретация на комплекса като цяло.

Кръстовидната сграда – Фиг. 2.

Кръстовидната сграда се намира само на 8 м югоизточно от т. нар. Долна църква, с която има почти еднакви размери (13,5 x 13,5 м). Няма да бъдем далеч от истината, ако кажем, че тя е била истинският център на комплекса. Действително за разлика от църквата, кръстовидната сграда е била достъпна и от трите дворни пространства, още повече – три от петте проучени сгради са били свързани с нея (Фиг. 1). Ако към централното място, което заема, добавим и солидността на градежа, прецизността на изпълнението и изискания интериор, свидетелство за който е подовата настилка от червеноглинени рисуван керамични плочки, няма съмнение, че кръстовидната сграда е била най-представителната и значима сграда в комплекса наред с църквата. В този смисъл нейната идентификация, предложена от Т. Тотев, във възприетия манастирски контекст като игуменско жилище изглежда логична⁶. Но в такъв случай със своя специфичен кръстовиден план сградата със сигурност би била най-екстравагантната игуменарница в средновековната манастирска архитектура, позната досега. Защото и като свободно стоящи сгради (напр. Печката патриаршия, XIII в., манастирите в Дечани, XIV в. и Павловац XV в., Фиг. 3) или като част от крилата, ограждащи манастирския двор (напр. Великата лавра и Хилендар на Атон, XII в.) игуменските жилища обикновено представляват сравнително големи четириъгълни по план сгради, които обаче никога не доминират архитектурно и пространствено, както кръстовидната сграда в Тузлалъка⁷.

Именно специфичният план на сградата, рядко срещан в средновековната жилищна архитектура като цяло и напълно липсващ в българската средновековна жилищна архитектура в частност,

напоследък даде основание да бъдат предложени други интерпретации. Така Св. Попович в статия, посветена на трапезариите в киновиалните манастири в християнския Изток, допуска, че кръстовидната сграда в Тузлалъка би могла да функционира като трапезария⁸. В този смисъл тя я разглежда като резултат от влиянието на кръстовидните и Т-образни по план трапезарии, създадени като тип в Атонските манастири, и по-точно във Великата лавра (Фиг. 4). Но както с основание заключава самата Попович, киновиалните трапезарии принадлежат на базиликалния тип сгради, нещо, което не би могло да се каже за квадратната сграда в Тузлалъка. От плановете на атонския тип трапезарии се вижда, че винаги вертикалното рамо на “кръста”, в което се помещава залата за хранене, е по-дълго. Дори и да допуснем, че едно от рамената на “вписания кръст” на иначе квадратната сграда в Тузлалъка е имало подобна функция, помещенията в междураменните пространства остават необясними от функционална гледна точка в една манастирска трапезария. Ето защо интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като трапезария според нас е неубедителна.

И ако мнението на Св. Попович изважда сградата от групата на утилитарните сгради, каквито са жилищата, било то и игуменски, и я поставя в групата на сградите с комплексни функции, ритуални и утилитарни, каквито са манастирските трапезарии, то реинтерпретацията, предложена от Д. Овчаров, определено я поставя сред култовите сгради. Като отхвърля принадлежността ѝ към жилищните сгради, той я интерпретира като мартириална постройка от типа “вписан кръст в квадрат” и привежда множество примери на сходни в архитектурно и функционално отношение сгради от балканските и източните провинции на ранната Византийска империя, както и дискуссионната кръстовидна сграда под Голямата базилика в Плиска⁹. Главният аргумент в тая теза, изграден върху твърдението на А. Грабар, че кръстовидният центричен план е безспорен и изключително присъщ на мартириумите, обаче е твърде спорен. Това мнение е опровергано в научната литература още през 70-те години на XX в., като убедително се доказва, че няма определен архитектурен тип, използван само и изключително за марти-

риалните църкви¹⁰. Напротив, светите места и мартириумите в ранната Византийска империя разкриват цялото архитектурно разнообразие на храмове от този период като базилики (напр. “Рождество Христово” във Витлеем, “Св. Димитър” в Солун), комбинация от базиликални и центрични модули (напр. църквите в комплекса на “Св. Симеон Стилит”, Северна Сирия) или центрични, в това число и кръстовидни постройки (напр. мартириумът на “Св. Вавилас в Антиохия”, Фиг. 5).

Необходимо е да уточним, че става дума за мемориални и мартириални сгради от периода IV – VI в., защото развитието на светителските култове в средновековна Византия и нейния културен кръг ни дава още едно основание да оспорим мартириалната интерпретация на кръстовидната сграда в м. Тузлалъка. Докато в Рим и като цяло в Западна Европа до VI в. не се възприема отварянето на гробници, разчленяването и пренасянето на свети мощи, то в Източната Римска империя тази практика се развива още от средата на IV в. Именно пренасянето на свети мощи от едно място прави излишно създаването на специална архитектурна среда за тяхното съхраняване и те са поставяни в обикновени действащи църкви. Само в случаите, когато от мощите се отделял елей, е имало необходимост от по-специфични архитектурни решения¹¹. Така средновековна Византия не познава мартириумите като специфична архитектурна форма и култово място, а светите мощи са увеличавали светостта и привлекателността както на манастирски, така и на частни и градски храмове. Например тялото на Преподобния Лука, основател на един от големите манастири в Гърция от средата на X в., е било положено в крипта, устроена в новия манастирски католикон¹², а реликви, свързани с Христовото разпятие, се пазели в дворцовата църква “Св. Богородица Фарос” в Константинопол¹³. Ето защо идеята, че в късния IX и дори в X в. в България биха могли да се появят специални мартириални постройки, е трудно защитима. Още повече че точно Преслав предлага категорично доказателство за пренасяне и полагане на мощи в храмове с обичаен за времето си план, каквато е т. нар. църква на Мостич, съхранявала свети мощи видно от “керамичните етикети”,

открити в североизточната гробна камера в наоса¹⁴. Освен това, в кръстовидната сграда в Тузлалъка не са открити никакви гробни съоръжения, с които архитектите е трябвало да се съобразят и да построят специална мартириална сграда.

Така от гледна точка на архитектурната типология и култовата практика в края на IX – X в. интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като мартириум според нас е неубедителна. Всъщност оскъдните находки от нея, а именно фрагментите от белоглинени рисувани трапезни съдове, двете глазирани стомни от югоизточното помещение, трите монети на Лъв VI (886 – 912 г.), както и подовата настилка от рисувани керамични плочки, са свидетелство по-скоро за обитаване на сградата, отколкото за някаква култова функция¹⁵. Действително центрични сгради с кръстовиден план, подобен на сградата в Тузлалъка имат своето място в резиденциалната архитектура не само в Сасанидски Иран и Туркменистан¹⁶, но и във византийския културен кръг, на който принадлежи и България. Така един ранен (кр. V–н. VI в.), но много близък по план паметник, е двуетажната кръстовидна куполна сграда в Ак Кале, Киликия, Южна Турция (Фиг. 6), традиционно интерпретирана като култова сграда – езическо светилище, църква, или мавзолей въз основа на формални аналогии с паметници и начини на засводяване в римската и късноантичната гробнична архитектура¹⁷. Напоследък обаче в контекста на комплекса, в който тя се намира и който включва още цистерна, баня и преса за производство на зехтин, кръстовидната сграда бе интерпретирана убедително като приемна зала, подобна на приемната зала на Ал-Мундир в Ресафа (кр. VI в., Фиг. 7), а самият комплекс – като провинциална резиденция¹⁸. Още една подобна сграда (Е) откриваме в друг комплекс от ранновизантийския период в Мала Азия (Фиг. 8), този път в селището Деджиле в района Карадач, идентифициран от Ramsey и Bell в началото на XX в. като манастир и по-убедително от S. Euise в по-ново време – като епископска резиденция¹⁹. Функцията на тази сграда от Деджиле остава все още неясна, но S. Euise е категоричен, че тя не е била църква и дори изказва предположението, че е субструкция на наблюдателна кула. По-близка до кръс-

товидната сграда в Тузлалъка в хронологическо отношение е оформената в скалистия масив кръстовидна куполна сграда (5) в манастира “Халач” в Кападокия (кр. XI в., Фиг. 9). Според L. Rodley тя е била жилищна сграда, и по-точно странноприемница за посетителите на манастира²⁰. Че жилища с такава планова схема е имало през този период, свидетелства и описът на имението на Андроник Дука в Бари край устието на Меандър от 1073 г., в който е описана кръстовидна куполна зала (triklinos), заобиколена от четири стаи (kouboukleia), описание, което поразително напомня кръстовидната сграда в Тузлалъка²¹.

Така приведените примери за жилищни функции на сгради с централен план “вписан кръст в квадрат” в ранна и средновековна Византия не само подкрепят интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като резиденциална, но и показват популярността на тази планова схема изключително в малоазийските провинции на Византия, което пък косвено потвърждава източния ѝ произход. Как този архитектурен тип на представителна жилищна постройка достига България през X в., е предмет на спекулации, в които сега няма да навлизаме. Все пак се изкушаваме да предложим едно практично обяснение. В своето изследване на храмовата архитектура във Византия през VI – IX в. V. Ruggieri обръща специално внимание на оформилия се и наложил се в този период кръстокуполен план, включително и на антисейсмичните му характеристики²². Единият от факторите, които допринасят за стабилността на най-ранните кръстокуполни храмове, построени в зона с висока сейсмична активност, каквато е Анатолийската, е регулярността на планиметричната структура. Макар в предварително планираната схема да са добавени някои анекси, планът на сградата като цяло може да бъде вписан в квадрат, което ѝ осигурява двойноосева симетрия. Такъв план предлага най-подходящата геометрична схема за постигане на висока устойчивост на сейсмични вълни и фактически създава еднаква издръжливост и в двете посоки, перпендикулярни една спрямо друга. В такъв случай хоризонтални земни трусове не водят до “усукване” на основите и стените, защото и в двете посоки (север – юг и изток – запад) и според центъра на

гравитация е налице еднаква структурна устойчивост. Същите наблюдения се отнасят и до обема на сградата (Фиг. 10), който представлява компактна форма, симетрична и прецизно оформена, с еднаква височина в четирите ъгъла. С други думи, регулярността на симетричните и обемни форми осигурява издръжливост на сеизмични сътресения, защото всички елементи имат еднаква издръжливост на хоризонталните трусове. Тези наблюдения и изводи са направени върху най-ранните кръстокуполни църкви, открити във Витиния, и представят първоначалния вид на кръстокуполния храм от средата и втората половина на VIII в. със засводени рамена, заобиколени от четири стаи в междураменните пространства²³. Както виждаме, този план всъщност е възпроизведен в двете най-важни сгради в Тузлалъка, т. нар. Долна църква (Фиг. 11) и кръстовидната сграда южно от нея (Фиг. 2). Смятаме, че е много вероятно една от причините за това да са били именно антисеизмичните съображения, представени по-горе, тъй като е добре известно, че принадлежността към Горнооряховския земетръсен район с висока степен на сеизмичност е определял и сеизмичните условия в средновековния Преслав²⁴.

И така, приведените аналогии за архитектурния тип на кръстовидната сграда в Тузлалъка, мястото, което е заемала в комплекса, както и находките от нея ни дават основание да предложим нейното идентифициране като сграда, която е съчетавала представителни и жилищни функции, и в този смисъл да се присъединим към други автори, които са изказали преди нас подобно мнение. Нещо повече, централното разположение на тази сграда, равносходно като на църквата, е един от сериозните аргументи да се оспори идентификацията на комплекса в Тузлалъка като манастирски. Проявлението на кръстовидната сграда като втора архитектурна доминанта придава на комплекса по-скоро вид на цивилно имение, отколкото на манастир, в който църквата би трябвало да има абсолютно пространствено предимство. В интерес на истината самият проучвател Т. Тотев изказва предположение, че кръстовидната сграда е била жилището на собственика на комплекса, в което той е продължил да живее, но вече като игумен на

превърнатата от него в манастир извънградска резиденция²⁵. За нас цивилният характер на този комплекс е извън съмнение и трябва да бъде разглеждан като добре организиран комплекс (ергастерия) за производство на декоративна рисувана керамика, чиято сложност, добре описана от Т. Тотев²⁶, е несъвместима с организацията на монашеския живот. Всички аргументи, оспорващи манастирската идентификация на Тузлалъка обаче, ще бъдат изложени другаде.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Господинов, Й.** Гробнични църкви в Тузлалъка. – В: Разкопки и проучвания, III. С., 1948, с. 98.

² **Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка – център на рисуваната керамика в Преслав през IX – X в. Разкопки и проучвания. VIII. С., 1982.

³ **Георгиев, П.** Богоспасеният град Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, с. 91.

⁴ **Овчаров, Д.** Произход и предназначение на един архитектурен план от Средновековието. – Археология, 2000, № 1–2, с. 16–27.

⁵ Анализът на комплекса “Тузлалъка” е част от докторската ми дисертация “Манастири и монашество в България през IX – X в.: интерпретация на археологическите данни”, представена за защита в Централноевропейския университет, Будапеща.

⁶ **Тотев, Т.** Манастирът в “Тузлалъка”, с. 25–28.

⁷ **Mojsilović-Popović, S.** Secular buildings in medieval Serbian monasteries. About the medieval standard of living. – Зограф, 16, 1985, 21; Theoharides, Pl. Recent research into Athonite monastic architecture, tenth-sixteenth centuries. – In: Mount Athos and Byzantine monasticism. Eds. A. Bryer and M. Cunningham. Hampshire, 1996, p. 215–221.

⁸ **Popović, S.** The *Trapeza* in cenobitic monasteries: architectural and spiritual context. – Dumbarton Oaks Papers, 52, 1998, p. 295–296.

⁹ **Овчаров, Д.** Произход и предназначение, с. 18–25.

¹⁰ **Mango, C.** Byzantine Architecture. London, 1986, p. 44–52.

¹¹ *Ibid.*, p. 44–45.

¹² **Connor, C. L.** Art and miracles in medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its frescoes. Princeton, 1991, p. 69–83.

¹³ **Mango, C.** The Church of Saints Sergius and Bachus at Constantinople and the alleged tradition of octagonal palatine churches. – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 21, 1972, p. 193.

¹⁴ **Иванова, В.** Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. В: Надписът на чъргубилия Мостич, С., 1955, с. 89–97.

¹⁵ **Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка, с. 27.

¹⁶ **Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка, с. 28; **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура VI – XI век. С., 1977, с. 204–205; **Овчаров, Д.** Произход и предназначение, с. 23–24.

¹⁷ **Edwards, R. W.** The domed mausoleum at Akkale in Cilicia. – *Byzantinoslavica* 50 (1), 1989, p. 46–57 и цит. там литература.

¹⁸ **Hill, S.** When is a monastery not a monastery? – In: *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*. Ed. M. Mullet and A. Kirby. Belfast, 1994, p. 140.

¹⁹ **Eyice, S.** Recherches archeologiques à Karadağ (Binbirkilise) et dans la region de Karaman. Istanbul, 1971, p. 53–55, 121.

²⁰ **Rodley, L.** Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985, 17–20, 26.

²¹ **Magdalino, P.** The Byzantine Aristocratic *Oikos*. — In: *Byzantine Aristocracy*. Ed. M. Angold. BAR International Series, 221. Oxford, 1984, p. 95.

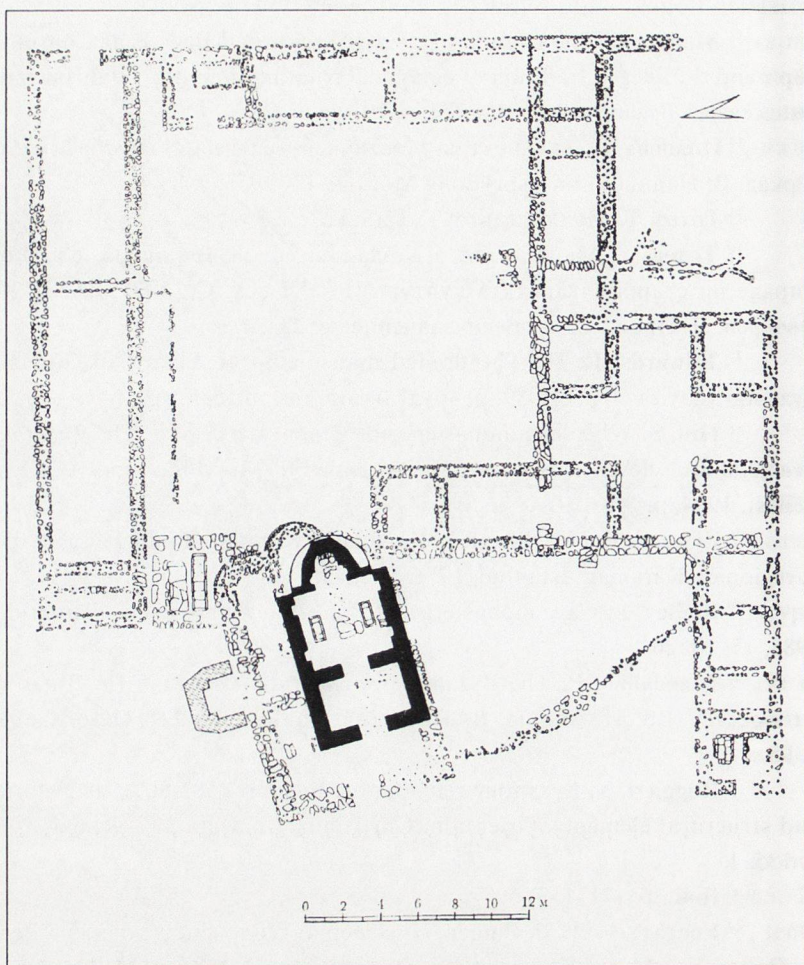
²² **Ruggieri, V.** Byzantine religious architecture (582–867): its historical and structural elements. *Orientalia Christiana Analecta* 237. Roma, 1987, p. 135–153.

²³ *Ibid.*, p. 141–153.

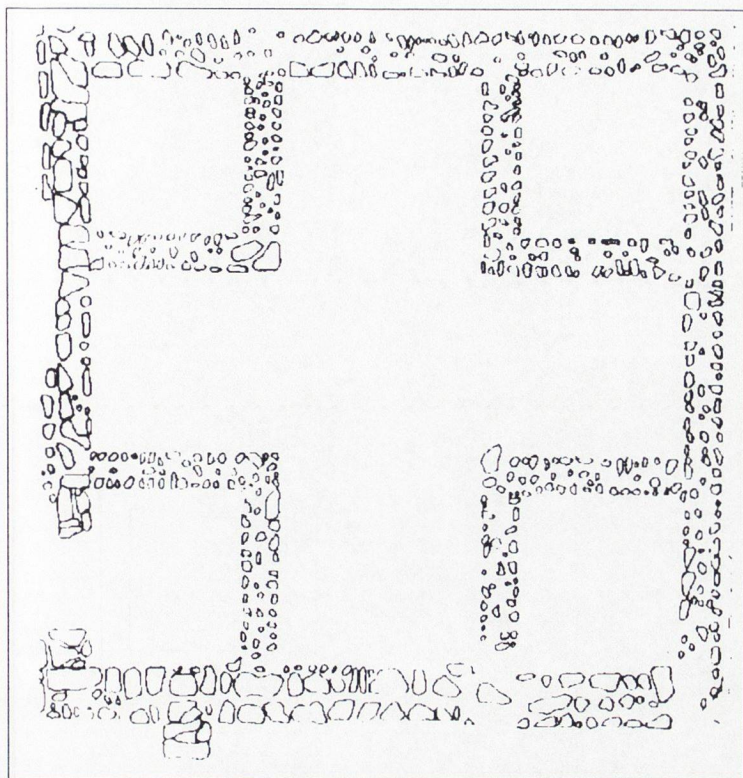
²⁴ **Евстатиев, Д., Р. Рашев,** Инженерно-геоложки условия на Велики Преслав. – *Музеи и паметници на културата*, 3, 1981, с. 24–29.

²⁵ **Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка, с. 28–29.

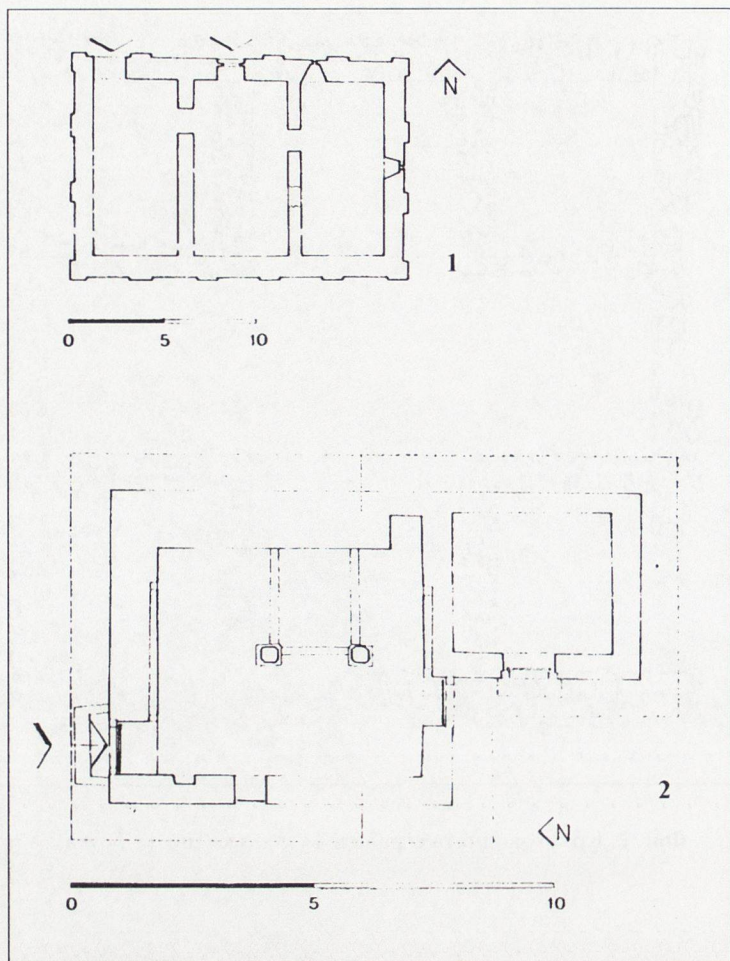
²⁶ Пак там, с. 50.

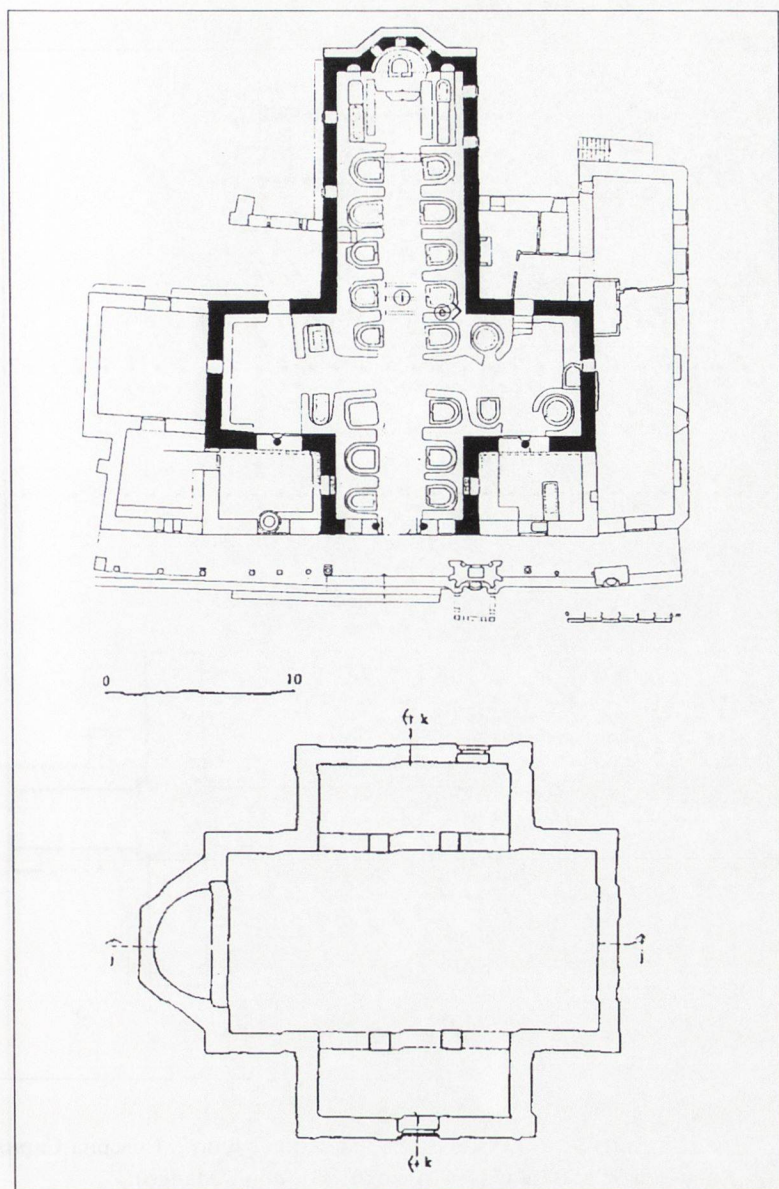
Фиг. 1. План на комплекса в Тузлалъка (по Т. Тотев).

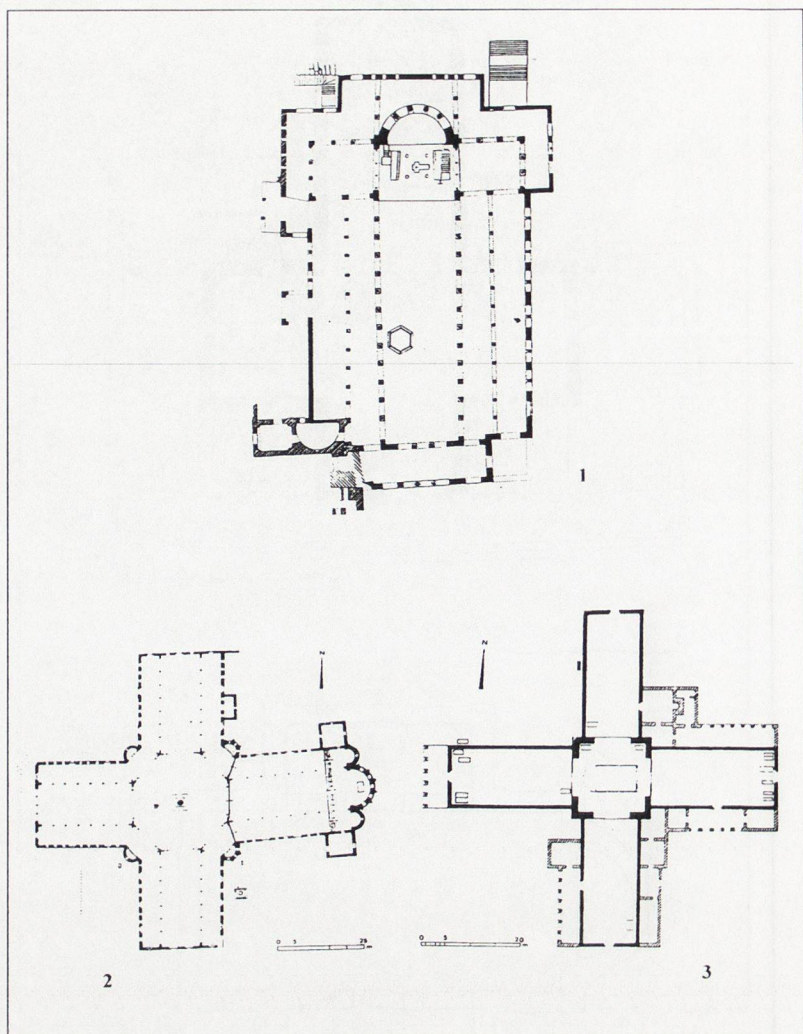
Фиг. 2. Кръстовидната сграда в Тузлалъка (по Т. Тотев).

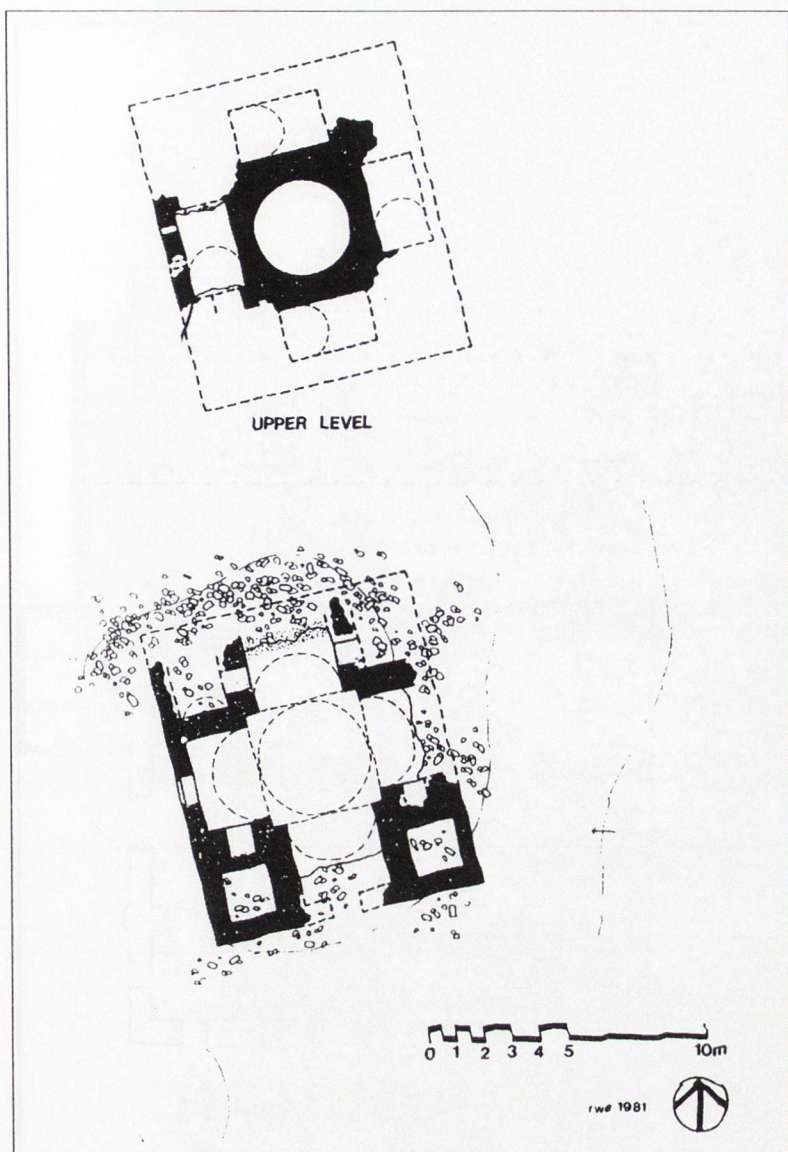
Фиг. 3. Игуменарници в Печката патриаршия (1) и манастира в Павловац, Сърбия (2) (по Sv. Popović).

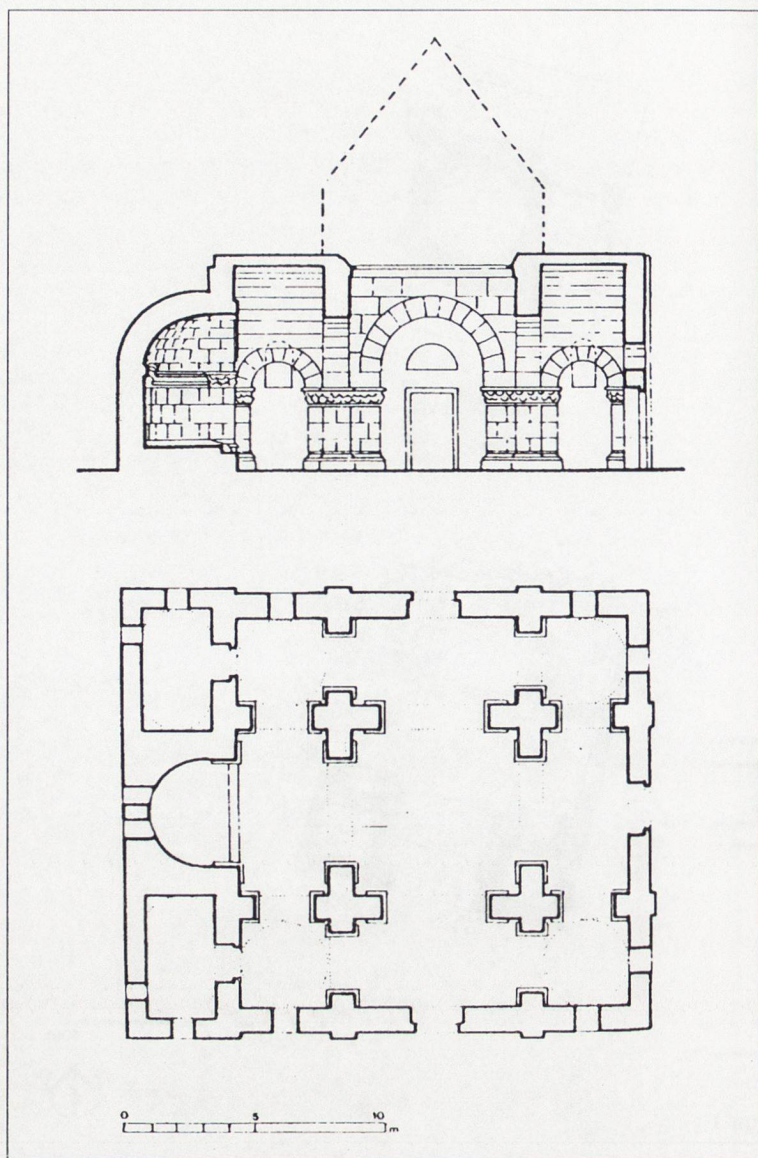
Фиг. 4. Трапезария в манастира “Великата лавра”, Атон и Призрен, Сърбия (по Sv. Поповић).

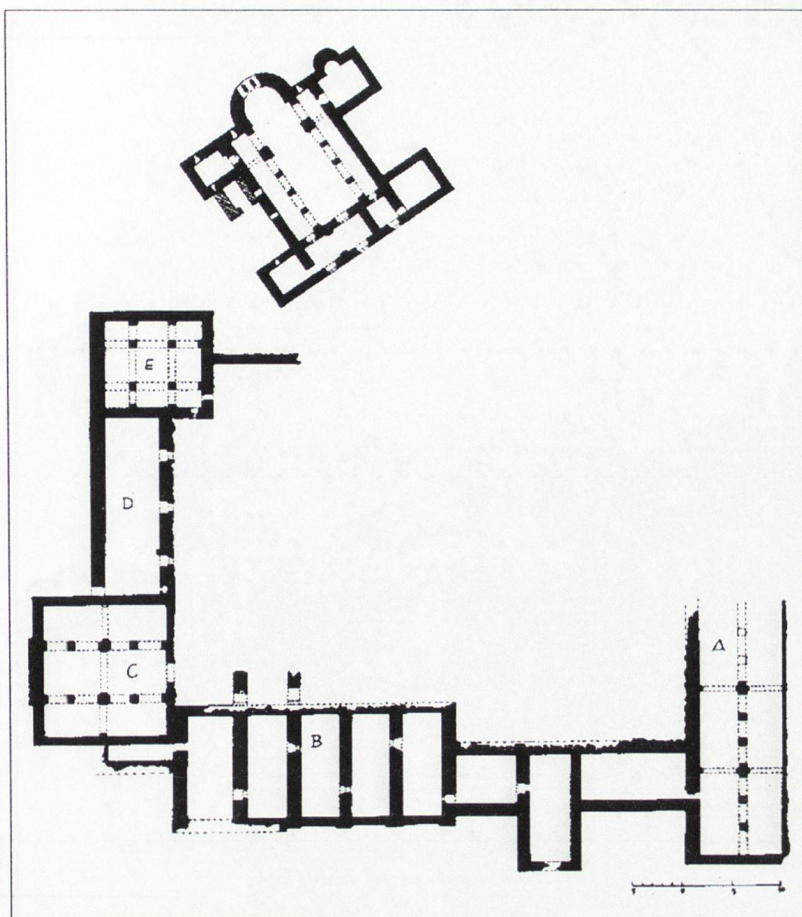
Фиг. 5. “Св. Димитър”, Солун (1), “Св. Симеон Стилит”, Северна Сирия (2) и “Св. Вавилас”, Антиохия (3) (по С. Mango).

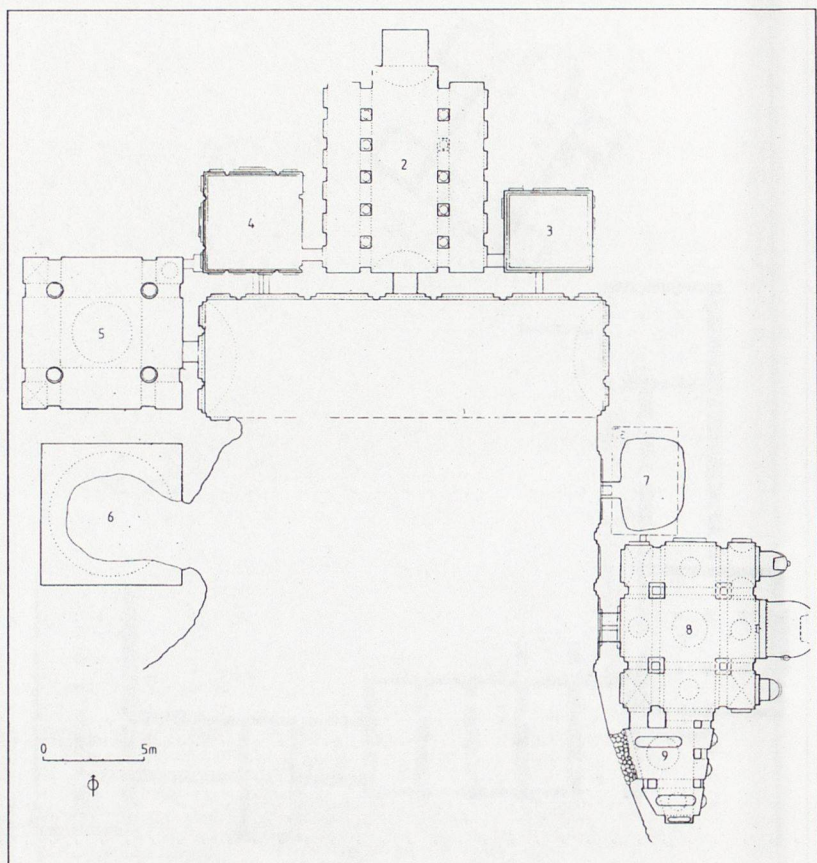
Фиг. 6. Кръстовидната сграда в Ак Кале, Южна Турция (по R. Edwards).

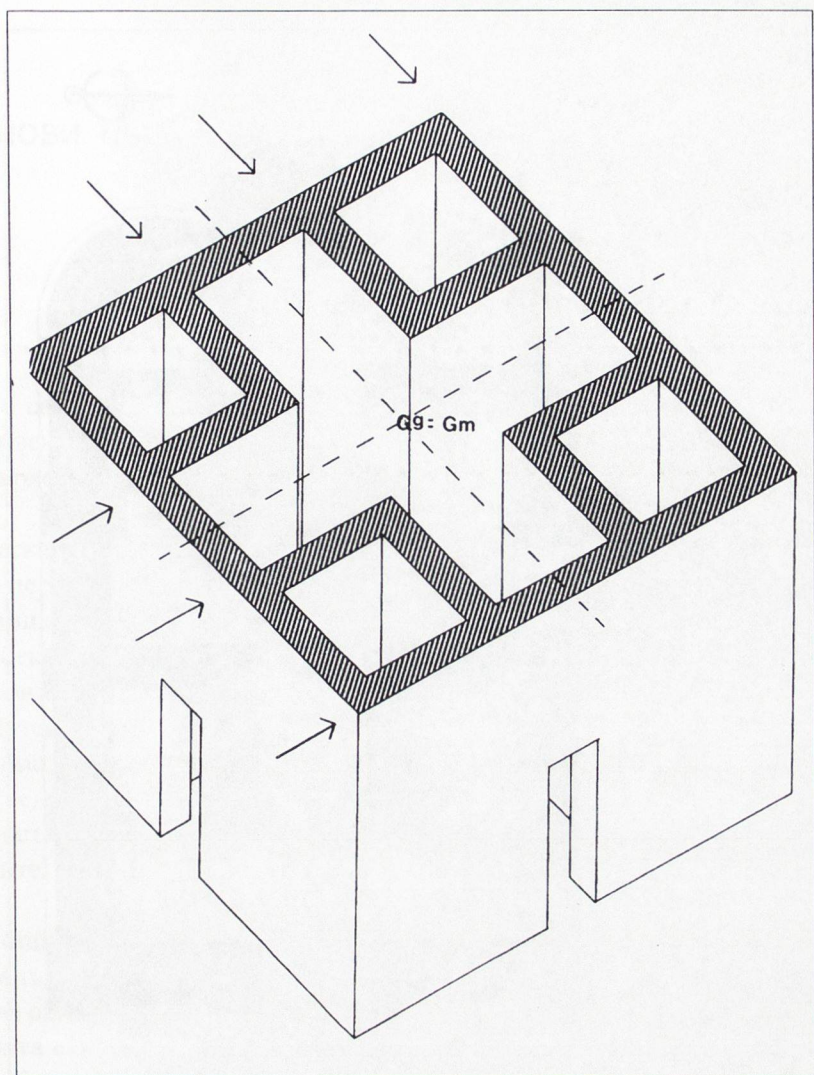
Фиг. 7. Приемна зала на Ал-Мундир, Ресафа (по С. Mango).

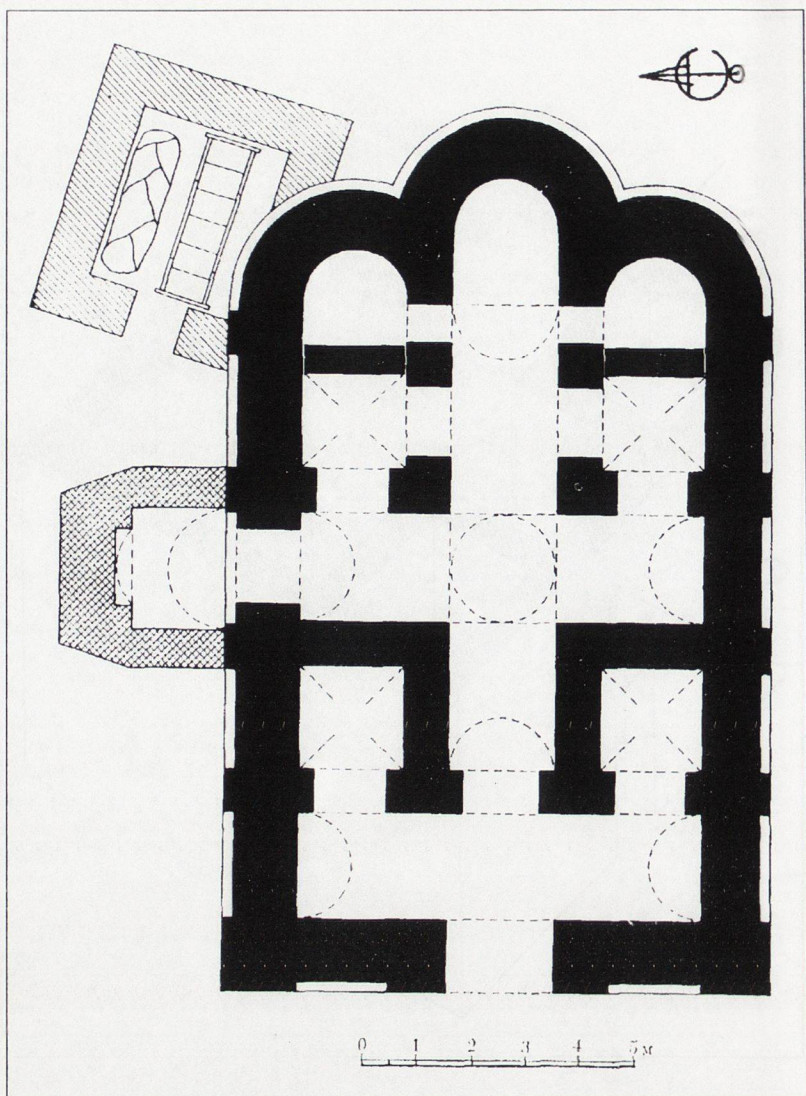
Фиг. 8. Комплексът в Деджиле, Турция (по S. Eyice).

Фиг. 9. Скалният манастир Халач, Кападокия (по L. Rodley).

Фиг. 10. Структурна устойчивост на обемите на кръстополна църква (по V. Ruggieri).

Фиг. 11. Т. нар. Долна църква в Тузлалъка (по Т. Тотев).